

ИЗ БЪЛГАРСКАТА ДИАЛЕКТНА ЛЕКСИКА И ФРАЗЕОЛОГИЯ

(НЯКОЛКО БЪЛГАРСКО-СЛОВАШКИ ЛЕКСИКАЛНИ ИЗОГЛОСИ)

Мария Ангелова-Атанасова

Лексикалната близост между двата близкородствени езика – български и словашки език, е повече от закономерна. Това съвсем не означава, че изследването ѝ е лека работа, нито пък излишна. Когато близкородствени езици са разделени от немалко разстояние и време, закономерно е чертите на някогашната обща система да се размиват и да става все по-трудно да се решава кое е общо наследство и кое самостоятелно достижение, резултат от действието на едни и същи тенденции и закономерности. Затова търсим следите на общото начало най-вече в диалектната лексика и фразеология, които по различни причини могат все още да пазят общи думи или корени, не влезли в книжовните езици или изгубили своята актуалност.

Приведеният тук материал е от диалекта на с. Павел, Свищовско, в което живеят преди всичко балканци (от Севлиево и Дряновско), малко рупци (преселници от Южна Тракия – от с. Търново, Узункьоприйско) и малко мизийци, които са били основатели на селището, но езиковото им присъствие не е много очевидно, тъй като е останало под пласта на балканските диалектни особености.

загаля се ‘заоблачава се’ - сш. *zahali*

Изразът ‘*Небето се загаля*’ [*небету съ зъгале*] чух преди повече от 35 г. и днес едва ли вече някой го употребява. Избухна весел смях, докато жените, работещи в полето, припряно събираха вещите си и се приготвиха бързо да тръгват към село, подплашени от тъмните облаци, които неочаквано забулиха небето и обещаваха скорошна лятна буря и дъжд. Попитах защо казват така. В съзнанието ми *загалям се* беше трайно свързано със значение ‘заголвам се, вдигам си дрехите, докато се покаже голо’. Явно същата асо-

циация направиха и останалите жени, което предизвика смеха им. Обясниха ми, че така се казвало, когато се заоблачава, но не знаят защо: ‘Така е останало от баба и дядо!’ – беше отговорът. Изглеждаше ми нелогично с думата за разголване да се означава действие, което има обратния смисъл – обличане, забулване. Вероятно тъкмо поради това съм го и запомнила.

Думата липсва в БЕР, у Геров, в РРОДД и други източници на диалектни думи. Тя е точно съответствие на сш. *zahali* ‘закривам, завивам; застилам, обвивам’; срв. *obloha sa zahalila* ‘небето се заоблачи’; *mraky zahalili nebo* ‘облаци покриха небето’. Това е основание да разгледаме по нов начин и диал. *загалаче* ‘подлога на цървул’ от Брезнишко /БЕР I: 580/, обяснено чрез метатеза от предполагаемо изходно **залагаче*. То би могло да бъде производно от изчезнало вече диал. *загалям* ‘покривам’, тъй като с подлогата се покрива дупката на цървула; за образуването срв. *търкалям: търкалаче*.

На базата на сегашните ни за диалектното разпространение на корена (в Свищовско и Брезнишко) можем да предположим, че е бил познат на мизийските говори.

загатая/загатавам* - сш. *zahata /zahatáva

Бълг. диал. *загатая/загатавам* ‘заграждам, преграждам, ограждам’ е от изходен корен **гатая*, точно съответствие на сш. *hata* ‘заграждам, преграждам’. Производни: *позагатая* ‘позаградя’, *нагатая* ‘наснова’; *нагатано* ‘насновано; намотано няколко пъти, на няколко ката’; *загатано* ‘заградено, закрито; закътано’. Напр. [*Нъкъде ù зъгътану - утс’акъде дÛ/в/ъ; Тр’абъ дъ съ зъгътай /пузъгътай/ тÛкъ; Дъ седним н’акъде нъ зъгътану; Там и по-зъгътану – н’амъ дъ ни дÛ/в/ъ; Пойъсъ съ нъгътавъ н’акулку пъте.*]. От същия корен са и неясното в т. IV на БЕР: 773 *огатан, огатен* ‘нагизден’ (представата на българина за нагизден мъж е свързана преди всичко с майсторски заавития му пояс и симетрично подредени, кръстосани върху навоите връзки) и засвидетелстваното в Сухиндол *огатавам се* ‘омотавам се’, за което се предполага промяна от *окатавам се, окатя се* (пак там), макар че може да става въпрос за успоредна формация при наличие на останалите префиксни формации от същия корен. Останалите производни липсват в БЕР и другите речници, съдържащи диалектен материал. Основната връзка между производните виж-

даме и в значенията на словашкия съответник. Изходното значение е свързано с по-стария, типичен и за българските славяни начин на ограждане чрез преплитане и завързване на пръти, които могат да бъдат допълнително измазани с глина или смес от кал и слама.

Сегашните данни за диалектното разпространение на този корен (в Свищовско и Павликенско) дават основание да го отнесем към наследството на балканските говори.

зѹрав/дзѹрав експр. - сш. експр. *zurivý*

Думата *зурав* липсва в БЕР и диалектните речници. В говора на с. Павел е запазена само в съчетания: *Зѹраво да остане, къде се замете?* || *Зѹраво ѝ прасе, кога изскочи от кочината!* || *Да озуравей, дано!* – в.м. *Да опустей, дано!*; *Да ослепей, дано!*; *Да пощурей, дано!* Във всички примери значението на думата *зурав* и производните ѝ е неясно, експресивно.

Думата липсва в БЕР и речниците с редки и диалектни думи. Значението ѝ можем да извлечем на базата на сходни формации в български и аналогични думи в другите славянски езици.

В български език словообразователно сходни със *зурав* са *щурав*, *шантав*, *шашав*, заезд с *гърбав*, *щърбав*... *крастав*, *глистав*, *устойчив* – образувани от именни и глаголни основи + *-ав*.

В БЕР намираме няколко близки по форма и значение думи, останали неясни или с незадоволително обяснение:

- БЕР I: 378: *дзуреня се* ‘гледам страшно, уплашено като звяр; зверя се’ във Врачанско, за което авторите с основание допускат, че е печатна грешка в.м. *дзуреня се*, с препратка към *вздуреням се* и предположение за връзка със *свиреп*.

- БЕР I: 141: *вздуреням се*, *вздуреня се* ‘заглеждаме се безочливо в нещо’ (Врачанско). – Неясно.

- БЕР I: 378: *дзуреплив* ‘който се вглежда; който е с ококорени очи; упорит’ от Доброславци, Софийско – с препратка към *вздуреням се* (неясно).

- БЕР I: 378: *дзуркам се*, *дзурна се* ‘пъхам се, вмъквам се, влизам’ от В. Търново, за което авторите допускат кръстоска между *дзирка* и *втурвам се*, *урвам се*.

Горните случаи семантично и формално могат да се свържат със *зурав*, *зуравея*, още повече, че макар и рядко, последните също

могат да се чуят в с. Павел и с африкат *дз* – *Дзураво да остане!* / *Да одзуравей!*, което не е някакво изключение - срв. *зънкам/дзънкам; зън/дзън; зъмбак/дзъмбак*.

В словашки език има няколко думи, които семантично и формално се свързват със *зурав/дзурав* и *зуравея/дзуравея* и останалите формации от същия корен: *zúrivo/ zúrive* ‘яростно, бясно’; *zúrivos* ‘свирепост; ярост; лудост; бяс’; *zúrivý* ‘неистов; свиреп; разярен; буен; яростен; бесен’, напр. *zúrivý pohľad* ‘свиреп поглед’; *zúrenie* ‘буйство; ярост, гняв, бяс; свирепствуване; бушуване (на стихии)’; *zúrivec* ‘буен човек’, както и мотивиращия ги глагол *zúri* ‘буйствам беснея; свирепствам; бушувам’.

Развоят на значението на думата в словашки език обединява горните примери от български език – втрещеният поглед, вглеждането, безочливото заглеждане, ококорването, бързото, непредвидимо движение – вмъкване, пъхане, влизане, са все елементи на поведението на буйни, шури, трудни за контролиране живи същества, които сме склонни да определяме и като свирепи, бесни, луди. В този смисъл предполагаемото значение на българските диалектни думи *зурав* – *зуравея* е по-скоро ‘шурав – пошурея’, както свидетелстват и синонимните им употреби.

За чеш. *zuřiti (se)*, *zuřivý*, пол. *zurzyć się*, укр. *na-jurytysja* Махек 1968: 719–720 предполага произход от **vz-juřiti se* (на базата на полски и украински), а за безспорно сродните словашки думи предполага, че са заемки от чешки език (от старочешкото *zórivý* ‘точен, подвижен, гневлив...’, променено на базата на аналогия от времето на прехода *o>ú*).

В чешки език, както и в словашки, има доста производни от този корен: *zuřiti* ‘буйствам, мятан се, изпадам в лудост; свирепствам’ – в различни значения; *zuřivě* ‘яростно, лудо, ожесточено, неистово; с пяна на устата; страстно’; *zuřivec* ‘неистов, луд, свиреп човек’; *zuřivost* ‘лудост, свирепост, ярост’; *zuřivý* ‘неистов, луд, свиреп човек; разярен; злобен, сърдит, ожесточен, жесток, свиреп; страстен, заядлив’. Очевидна е връзката между значенията на дериватите в трите езика. По-широкото им представяне в словашки и преди всичко в чешки свидетелства в полза на тезата на Махек за заемане от чешки език. В този случай става въпрос за доста стари контакти с български език, вероятно не с всички негови диалекти, ако се доверим на данните от БЕР. Като имаме предвид раз-

пространението на корена и дериватите му в Софийско, Врачанско и Свищовско, можем да предположим наличието му по-скоро в мизийските говори, отколкото в балканските. В този смисъл данните от бъдещия Български диалектен речник ще внесат още уточнения.

шантосвам се – сш. *šanti*

Диал. експр. *шантосвам се* ‘лудея, шурея; правя се на смахнат’ има етимологична връзка със сш. *šanti*, *šantova* ‘играя, лудувам, веселя се; закачам се’ и е синоним на *шантавея (се)*, което е производно от *шантав*.

Бълг. *шантав* ‘побъркан, смахнат; глупав, неразумен, шур’ има общобългарска употреба. В РСБКЕ III прилагателното е регистрирано със значение ‘1. Който е със слаб ум или изглупял; извезян, смахнат, глупав 2. Безсмислен, празен глупав’. В същия том са отбелязани и наречие *шантаво* ‘извезяно, смахнато’ и отвлечено съществително *шантавост*, производно от *шантав*. У Геров V 592 намираме *шантавый* ‘1. Замаян, заплеснат, захласнат, лапнимупа, шашав, шашкън; 2. Шатав, шашав, кривоглед; 3. Кривоног, кривокрак, пайтак’. За етимологията му Ст. Младенов (ЕР 691) възстановява общославянски корен *шѣт, същия в *шетам*, на основата на съответствията на думата в сръб.-хрв. *šantav*, слов. *šantati* ‘куцам’, чеш. *šantati* и заемка в унгарски *sánta*.

Картината на днешното разпространение може да бъде допълнена с доста материал от словашки и чешки език. В сш. имаме следните сродни думи: *šanta*, обикновено в мн. ч. *šanty*, *šant* ‘разг. ‘лудория, шега, закачка, немирство, буйство, глупост’; експр. *šantieva* ‘играя, лудувам, веселя се’, *šanti*, *šantova* ‘играя, лудувам, веселя се; закачам се’, и с производни от техните значения *šantivo*, *šantivý*, *šantivos*, *šantovne*, *šantovný* и *šantovačka* ‘лудория, немирство, буйство’. В загорацките диалекти (Западна Словакия) е развито едно по-тясно, явно вторично значение на *šantavý* ‘куц’. В чешки език представянето на този корен е доста по-ограничено. В двутомния чешко-руски речник не е отбелязана нито една дума с този корен. По данни на Махек (1968: 495) в южночешките диалекти се употребява *šantala* ‘неуправляем човек’ (‘измамник’ според Холуб-Лиер: 428, които го свързват с експр. *šantat* ‘клатушкам се, олюлявам се’, което не е включено в отделна речникова статия), а в чешко-словашкия речник за *šantala* е отбелязано, че е същ. от м.

р., обл. пейоративно ‘бърборко, клюкар; дрънкало; празнодумец’. В същия речник намираме още бот. *šanta* (Нерета), сш. *kocúrník*, вероятно етимологично свързано със същия корен.

Махек (1968: 495) предполага развой на корена от първоначално *šatati*, поради аналогия с други сходни по значение формации, носители също на експресивност – *šatrati* (*se*) ‘лудея’, *šantrati* ‘вървя с клатене, люлеене’.

Можем да приемем предположението на Ст. Младенов за етимологична връзка на изходната основа с *шетам*, още повече, че семантичният развой *движение – ходене – бавно ходене – ходене с клатушкане, полюляване – безцелно ходене, мотаене – търсене на забавление – лудуване, веселие – правене на щуротии, глупости* – е напълно логичен. За диал. *шантосвам* (*се*) можем да допуснем, че е точен формален съответник на сш. *šanti*, като предполагаемото изходно стб. **шантити* (*се*) е било разширено за по-голяма експресивност с *–ос(в)ам*, както се предполага и за *пръждосвам* (БЕР V: 821). В този смисъл бълг. диал. *шантосвам се* от говора на с. Павел е още едно свидетелство за по-голяма някогашна общност с чешки и особено със словашки език, в който по аналогичен начин наследеният общ корен създава впечатляващо сло-вообразователно гнездо.

СЪКРАЩЕНИЯ

- БЕР** – *Български етимологичен речник*, т. I А–З, София 1971; т. II И–крепя, София 1979; т. III крес–минго, София 1986; т. IV минго–падам, София 1995; т. V падеж–пускам, София 1996.
- Геров** – Найден Геров, *Речник на българския език*, т. I–VI Пловдив 1895 – 1908 (цитирано по фототипно издание – София, 1995 – 1998).
- Махек 1968** – V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- Младенов ЕТР** – Ст. Младенов, *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*, София 1941.
- РРДД** – *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, София 1974.
- РСБКЕ III** – *Речник на съвременния български книжовен език*, т. III Р–Я София, 1959.
- Холуб, Лиер** – Josef Holub-Stanislav Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1978.